שרידי מורשת בנויה בשכונת מלחה

כפר ערבי, מושב, שכונת יוקרה ירושלמית

אבני מורשת

תחקיר וכתיבה
סיגל ועופרי לנדסברג
[7/2026]

מנחת, מלחה, בפי תושבי ירושלים, היא שכונה בדרום מערב העיר, אזור שבמהלך שנות ה - 1990 עבר תנופת פיתוח. בסמוך למלחה ההיסטורית, בעלת המרקם הכפרי - ערבי, קמה שכונה חדשה ונבנו תשתיות עירוניות: אצטדיון טדי, קניון מלחה, גן החיות התנ"כי ומערכת כבישים מרכזית. כיום, זוהי שכונת מגורים שנחשבת יוקרתית, המשתרעת על כ -400 דונם.

מלחה החדשה

צילום: נטע, 2007

הרצף ההתיישבותי במלחה, ראשיתו, על פי חפירות ארכיאולוגיות, כבר באלף השני לפני הספירה. עדויות היסטוריות ראשונות מגיעות מהמאה ה- 11 כשמשפחות גיאורגיות התיישבו במלחה ועסקו בגידול ורדים להכנת בשמים, ששימשו במנזר המצלבה, מסורת שהשתמרה אל תוך המאה ה- 20 .

בתקופה העות'מנית עסקו רוב תושבי הכפר בחקלאות. המעבר לשלטון המנדט הבריטי הרחיב את האפשרויות הכלכליות. בעקבות פיתוח תשתיות, נבנו מבני ציבור וכתוצאה גדלה האוכלוסיה. בכפר נבנו חנויות, בית ספר יסודי, מרפאה ובית מועצה בסיוע בריטי. בכפר נבנו בתים מרווחים מאבן מסותתת שקושטו בכתובות שם בעל הבית, שנת בניה, עיטורי חאג' חמסה או עין. בשלהי המנדט שיעור המתפרנסים מחקלאות לבדה היה 10% . מפקד אוכלוסין משנת 1945 מנה בכפר 1,940 נפש, רובם מוסלמים. ברשות הכפר היו 5,744 דונם בבעלות מוסלמית ו 922 בבעלות יהודית.

אל-מאלחה

צילום: פרד צטניק, ארכיון צה"ל ומערכת הבטחון, 1950

במהלך מלחמת העצמאות נמלטו רוב המשפחות מהכפר לאחר פרשת דיר יאסין והשמועות שנלוו אליה. רק גברים ולוחמים לא סדירים ממדינות ערביות נשארו להילחם במקום. ביולי 1948 נכבש הכפר לאחר קרב קשה שניהל כוח אצ"ל, כוח לא מיומן, לגרסת ה'הגנה', שספג אבדות ונהדף, אחריו הצליחה "פלוגת יהונתן" של צה"ל להניס את הערבים הנותרים. הלוחמים היהודים מהארגונים השונים פעלו בתיאום אך בנפרד: יחידות האצ"ל והלח"י שמרו עדיין על עצמאותם בשכוח ההגנה פעל כ'צה"ל'. בין 18 חללי האצ"ל היו פצועים שהוסתרו במערה ונרצחו ע"י האויב בדם קר.

בהמשך, הולידו ארועי הלחימה במלחה קרב על הזיכרון בין הארגונים, כשהאצ"ל טוען להמעטה בתרומתם. כתוצאה הקימו אנשי האצ"ל אנדרטה לחלליהם בשכונה, שם מתקיים מידי שנה טקס זיכרון.

הנשיא ריבלין בטקס אזכרה ללוחמי האצ"ל לפני האנדרטה

צילום: מרק, 2018

האנדרטה לזכרם של לוחמי האצ"ל שנפלו בקרב בכפר מלחה

צילום: אבישי טייבר, 2009

בתקופה שבין יוני 1949 למאי 1950 עשו המוסדות המיישבים ניסיון כושל להקים בשטח הכפר אל מלחה הנטוש, מושב עובדים שיתופי. על רקע החלטת האו"ם 194 להשבת הפליטים הפלשתינים, מחד, וזרם העולים המתגבר למדינת ישראל הצעירה, מאידך, האיצו המוסדות המיישבים את אבלוס המרחב הבנוי הכפרי – ערבי ביהודים.

משפחות וצעירים מעולי תוניס נשלחו לכפר מלחה להקים מושב עובדים בסיוע הסוכנות היהודית ובהכוונת מדריכים חקלאיים. אלא שרוב העולים היו דתיים, חסרי ניסיון חקלאי, התשתיות חסרות ולפי הגורמים המיישבים "החומר האנושי אינו מתאים לעבודה שיתופית" כלומר, לתפישת המוסדות המיישבים, הם לא היו שותפים לאתוס הקולקטיביסטי שיוויוני. עקב כך, המושב השיתופי פורק וחלק מתושביו עזבו.

משפחת עולים במלחה, שנות 1950

מקור: הארכיון הציוני המרכזי

החל מ- 1951 מגיעים לכפר עולים מעירק כורדיסטאן, הם מתיישבים במרכז הכפר סביב המסגד באזור, שיועד כנראה למבני ציבור בתוכנית קודמת של המושב השיתופי שפורק. רק ב-1950 מלחה סופחה לירושלים והפיתוח בה היה איטי עד 1967. תנאי החיים בספר, בסמוך לקו הגבול היו קשים, הבטחון מעורער והתושבים סבלו מפגיעות מסתננים, מגניבות תכופות ועד אונס ורצח.

עולים מגיעים למלחה, שנות 1950

מקור: הארכיון הציוני המרכזי

לאחר מלחמת ששת הימים בקשו אנשי מינהל מקרקעי ישראל להוציא את התושבים הוותיקים ממקומם בטענה שהם לא שלמו דמי שכירות. המינהל קיווה להפוך את המקום לקריית אמנים, דוגמת ''ימין משה", אלא שתושבי מלחה התנגדו בעקשנות ואף תבעו בבתי המשפט, בטענה שהמדינה הפקירה אותם במשך שנים ארוכות למסתננים ולפורעים בעוד שהם ''החזיקו במקום בשיניהם'' ורק בזכות עמידתם הדרך ממרכז העיר מערבה הייתה בטוחה. בית המשפט קיבל את טענותיהם והתושבים נשארו במקום.

באותם שנים החלו ביקורים בשכונה של תושבי הכפר הערבים שנמלטו ב-1948 מעבר לגבול לבית ג'אללה ולסביבתה. הם הסתובבו בין בתי הכפר ונכנסו לבקר בחדר האירוח של המסגד, ששימש כמועדון לתושבי השכונה. בכך כנראה, הביאו לסגירתו. התושבים היהודים חששו לגורל בעלותם על האדמות עד שמינהל מקרקעי ישראל חזר בו, נעשתה פרצלציה והובטחה בעלותם של התושבים על ביתם, שדבקים בו עד היום.

צריח המסגד בין בתי מלחה

צילום: אבישי טייבר, פיקיוויקי, 2009

חצר פנימית, ברקע דלת הכניסה למסגד

צילום: עפרי לנדסברג, 2019

הצופה כיום ממרחק אל פסגת הגבעה יבחין בצריח מסגד המתנשא מעל בתי אבן, קווי מתאר של נוף כפרי שקדם להקמת המדינה ב 1948 אך נבלע משך השנים במערך האורבני. בדרך אל שרידי הכפר, נראים בתי אמידים, צמודי קרקע, בבנייה חדשה. מצד שמאל שדה קוצים גדול וגבוה שבסופו ניצבת חטיבת הביניים, אורט מינקוף שגובלת בשכונה ההיסטורית. בשדה הקוצים חדי העין יכולים להבחין במצבות, רובן שבורות, שארית עזובה של בית קברות מוסלמי.

הדרך מסתיימת במעלה הגבעה, בשורת בתים שהצריח, הנצפה מרחוק ומסמל את ליבו של הכפר המוסלמי העתיק, מציץ בניהם. ניסיון להגיע לצריח או לאתר את המבנה המקורי של המסגד אינו אפשרי. מבני מגורים אינם מאפשרים את זיהוי מבנה המסגד המקורי או את הגישה לצריח. בין גיבוב הבתים ניתן בקושי להבחין במבנה המקורי מימי אל מלחה.

מצבה בשדה קוצים על רקע בית הספר אורט מינקוף במלחה
צילום: עפרי לנדסברג, 2009

בתי מגורים מונעים גישה למסגד
צילום: עפרי לנדסברג, 2009

מבנה טיפוסי לבית הערבי, שניתן לזהות בין בתי הכפר הוא בית קומה אחת עם קמרון שנבנה בטכנולוגיית בנייה עתיקה. הבית הערבי בהרי יהודה מבוסס על קמרונות וכיפות. בית הקימרון המסורתי הוא בעל קיר עבה מאוד בתוכו מילוי אבנים וטיט, חלל גדול או שני חללים שמעליהם כיפה. אימוץ דפוס בנייה זה נבע כנראה ממחסור בעץ, עיקרו היה השענת התמיכות הראשיות של התבנית על קירות החדר. יתרונם של קירות אלו הייתה שבנייתם לא דרשה סתתים מיומנים, היא העניקה בידוד תרמי טוב ואפשרה גומחות לאחסון.

בתי מלחה ההיסטורית
צילום: שלמה רודד, פיקיוויקי, 2025

גומחות ששומרו בבית הקמרון
צילום: עפרי לנדסברג, 2019

במרכז, הבית המסורתי. קמרון אפור מתרומם מעל הגג משמאל. בניצב, תוספת בנייה חדשה

צילום: עפרי לנדסברג, 2019

מבנה ערבי מטיפוס אחר שנמצא בשכונה הוא בית רווחה מהודר, בד"כ בן יותר מקומה אחת, אלו נבנו כנראה בשנות ה – 1920 – 1930 בטכנולוגיות בניה מודרניות. בית הרווחה בנוי מאבן מסותתת והוא בעל חזית מקושטת וכתובת אבן מעל מפתח הכניסה. הכתובת החקוקה באבן המשקוף היא מאפיין סגנוני של בתי הרווחה הערבים מסוף התקופה העות'מנית ומימי המנדט. מעל לדלת הכניסה הראשית, נמצא חלון עליון עם קשת מחודדת. באבן המשקוף שמתחת, הייתה חקוקה כתובת בערבית שנמחקה ומשני עבריה עדיין מצוין תאריך הבנייה.

חזית בית רווחה ערבי מתחילת המאה ה-20
צילום: עפרי לנדסברג, 2019

כניסה לבית פאר ערבי שמוסתרת חלקית על ידי תוספות מאוחרות
צילום: עפרי לנדסברג, 2019

על אבן המשקוף המחוקה נותרה שנת ההקמה וסמל חמסה במרכז
צילום: עפרי לנדסברג, 2019

המבקר בשכונה יתקשה למקם על ציר זמן ברור את המרחב הבנוי. בשכונה מצוי מגוון גדול של תוספות בנייה ושינויים שיחסם ליצירה האדריכלית המקורית נע בין חיקוי אסתטי, לשימור, לפריצה, להרס, לאילוץ ולהתעלמות. עשורים של תנאי קיום קשים עד 1967, התרחבות המשפחות והזנחת תשתיות מצד הרשויות, ניכרים בשטח. בשכונה העתיקה נראות תוספות בנייה בתפירה גסה שאדישה למפתח הדלת המקושת ולחיפוי האבן המדויק וכך גם עוד מיני תוספות שדורסות את האדריכלות המקורית ואת פרטי החזית. מנגד, נראה שהתפתחות במודעות לשימור וביחס לאסתטיקה מוסלמית ניכרים במאמץ לשמר את אופיים של חלק מהבתים הערביים ואף לסמן גבול בצורה ובחומר בין המבנה העתיק למיקום תוספת חדשה.

תוספות בנייה מחומרים שונים

צילום: עפרי לנדסברג, 2019

מבנה כפרי שנשמר

מלחה העתיקה, נושאת בתוכה צלקות ושיירים של קונפליקטים לאומיים, דתיים, עדתיים ותרבותיים שמוכלים בזהות הישראלית. שימור, הנצחה, ייהוד המרחב, השכחה והזנחה מבטאים יחס מורכב לעבר.

מקורות:

- רות קרק ואורן מיכל, ירושלים וסביבותיה, רבעים שכונות וכפרים 1800 1948 הוצאת אקדמון, ירושלים 1995
- פוקס רון, הבית הערבי הארץ ישראלי – עיון מחודש. קתדרה – 84 , הוצאת יד בן צבי, ירושלים
- נוטקוביץ דב, מלחה כפר מושב ושכונה עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר אורן מיכל, ירושלים 2015 .
- דוד קרויאנקר, המושבה הגרמנית ורחוב עמק רפאים. ביוגרפיה של שכונה, סיפורה של עיר. הוצאת כתר ירושלים, 2008
- אתר עירית ירושלים, שכונת מלחה

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il
בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [7/2026]
תחקיר וכתיבה: סיגל ועופרי לנדסברג

אבני מורשת